

Сергій Єсюнін

Єпархіальні архітектори ХІХ – на початку ХХ ст. (на прикладі Подільської єпархії)

Sergey Esiunin

Eparchial architects XIX – early XX century (for example Podolia diocese)

The article is devoted to one of the most significant aspects in the history of Ukrainian architecture in the 19th – early 20th century, that is the appearance of a post of eparchial architect. This fact has been scantily known until the present time. Officially the first architects of the clerical department appeared in Western provinces of 1832–1835. Among the first position of the post of eparchial architect was introduced in Podolia province. Later the post of eparchial architect became more common and in the second half of the 19th century an identical post appeared in most of the eparchies.

Key words: architect, Orthodox Church, Russian empire, Podolia.

Стаття присвячена одному з найважливіших аспектів в історії архітектури України ХІХ – початку ХХ ст. – запровадженню посади єпархіального архітектора. Цей етап залишається до сьогодні малодослідженим. Офіційно перші архітектори духовного відомства з'явилися в західних губерніях у 1832–1835 рр. Серед перших посада єпархіального архітектора була введена в Подільській губернії. Інститут єпархіальних архітекторів розширювався, і в другій половині ХІХ ст. такі посади існували вже у більшості єпархій Російської імперії.

Ключові слова: архітектор, Православна церква, Російська імперія, Поділля.

До теперішнього часу деякі аспекти церковного будівництва на підросійських землях України ХІХ – початку ХХ ст. залишаються малодослідженими. Серед них і таке важливе явище в історії архітектури, як запровадження посади єпархіального архітектора.

Ідея запровадження окремої посади архітектора при православних єпархіях виникла у владних колах Російської імперії та Святійшого синоду на початку 1830-х рр. До такого рішення спонукало занепокоєння станом Православної церкви в західних губерніях, що були приєднані до Росії наприкінці ХVІІІ ст.: шести білоруських і литовських у складі Північно-Західного

краю (Віленська, Ковенська, Гродненська, Мінська, Могильовська й Вітебська) та трьох українських Південно-Західного краю (Київська, Подільська й Волинська). Тут у багатьох містах і селах Православна церква перебувала в незадовільному матеріальному стані. У селах це було пов'язано тим, що храми будувалися, ремонтувалися та утримувалися здебільша коштом парафіян, які не були багатими. Серед поміщиків велику частку склали поляки, котрі, звісно, більше опікувалися костелами, ніж церквами. Інша значна частина поміщиків – це росіяни, що мешкали в Москві або Петербурзі й особливо не переймалися потребами своїх провінційних маєтків. У містах Православна церква теж була в доволі занедбаному стані, адже серед міщан переважало неправославне населення – юдеї та католики. Міські парафії не мали достатніх коштів на утримання існуючих храмів, не кажучи вже про спорудження нових. Однак головним чинником, під впливом якого з'явилися рішення на підтримку православ'я в західних губерніях, стало Польське повстання 1830–1831 рр., котре відбулося за певного сприяння прокатолицьких кіл. Царська адміністрація розуміла, що комплекс відповідних реакційних заходів без зміцнення Православної церкви на західних теренах імперії буде малоефективним¹.

Для реалізації політики покращення стану Православної церкви в західних губерніях у той час видано низку постанов: про щорічне фінансування побудови та ремонту храмів (у розмірі 150 тис. руб.), про реорганізацію управлінського апарату єпархій тощо. Серед важливих рішень, що мали сприяти якісному оновленню храмів, було й запровадження окремої посади архітектора при єпархіях. Згідно з розпорядженнями Святейшого синоду, в 1832–1835 рр. такі посади ввели в Могильовській, Волинській, Полоцькій та Подільській єпархіях, що офіційно затверджено указом від 24 листопада 1835 р.² У цьому указі, зокрема, вказувалося, що єпархіальні архітектори призначалися для ведення «церковных, монастырских и вообще духовного ведомства построек» і підпорядковувалися єпархіальним архиєреям. Архітекторам Подільської та Полоцької єпархій був установлений оклад 800 руб. на рік та доплати на квартиру – 200 руб., а також за відрядження – 1 000 руб., архітекторам Могильовської та Волинської єпархій – оклади та доплати на квартиру такі самі, але доплата за відрядження – по 500 руб.³

У наступні роки аналогічні посади введені ще у двох єпархіях – Київській (1838 р.) та Литовській (1840 р.).

Указом від 6 березня 1844 р. посади єпархіального архітектора та його помічника (разом з деякими іншими) визнано державними та внесено у «розклади по класах, мундирах та пенсіях». Так, єпархіальний архітектор віднесений до IX класу, помічник єпархіального архітектора – до X класу⁴.

Запровадження посади архітектора при єпархіях виявилось результативним у західних єпархіях, тому від середини XIX ст. цей досвід поширено й на інші єпархії Російської імперії – Херсонську (1850 р.), Костромську, Ярославську (1851 р.), Санкт-Петербурзьку (1852 р.), Томську, Харківську (1855 р.) тощо.

Розглянемо розвиток інституту єпархіальних архітекторів та їхню діяльність на прикладі Подільської губернії, де така посада була запроваджена однією з перших у Російській імперії.

Уперше особливий архітектор при Подільській єпархії з'явився тут відповідно до «височайше затвердженого розпорядження Святійшого Синоду» від 24 листопада 1835 р. Ним став Антон Автономович Островський. За його проектом того ж року почалася реконструкція кам'янецького Троїцького монастиря, у 1838 р. було завершено будівництво храму свв. Антонія та Феодосія Печерських Троїцького монастиря й облаштовано кімнати для настоятеля, а 1851 р. розпочалося спорудження Георгіївської церкви⁵. Останній проект виявився доволі видатним: стилістика святині відповідає давньоруським архітектурним традиціям, проте місце й композиція надбрамної дзвіниці продиктовані традиціями українського зодчества. Оздоблення фасадів дзвіниці виконано відповідно до архітектурного декору храму. Загалом пам'ятка є характерним зразком для русько-візантійського напрямку в зодчестві XIX ст.⁶

Із 1854 р. нагляд за незавершеним будівництвом узяв на себе новий єпархіальний архітектор – Микола Онуфрієвич Кулаковський, під керівництвом якого воно й було закінчене 1861 р.⁷ Іншим великим проектом для М. Кулаковського стала перебудова у Вінниці католицького костелу на православний собор. Ще 1847 р. до Святійшого синоду надійшли плани та кошториси перебудови деяких мурованих костелів у Подільській губернії, що були передані православним. Серед них був і Преображенський собор у Вінниці. 1848 р. імператор затвердив проект зовнішньої реконструкції верхнього храму, але через відсутність потрібних коштів (і в духовному відомстві, і в парафії) він так і залишав-

ся на папері⁸. Питання про перебудову в 1854 р. порушив новий настоятель собору – протоєрей Порфирій Вознесенський, який звернув увагу на те, що чимало парафіян, не маючи теплого вбрання, рідко відвідують церкву взимку⁹. Тому в 1855–1856 рр. єпархіальний архітектор М. Кулаковський запропонував рішення з облаштування теплого храму, а також склав нову документацію щодо його ремонту та перебудови¹⁰.

У 1866–1877 рр. єпархіальним архітектором Кам'янця-Подільського був Дмитро Миколайович Освальд (1840–1891). Його діяльність виявилася надзвичайно плідною – у містах і селах Подільської губернії за проектами та під наглядом Д. Освальда споруджено та реконструйовано близько 250 церков¹¹. Найбільш значною роботою стала перебудова кармелітського костелу на Казанський собор, яка тривала з 1867 по 1878 рр.

Протягом 1865–1870 рр. у Кам'янці-Подільському також працював архітектор Віктор Григорович Жайворонков (1823–1892). Відряджений до Подільської губернії спеціально «для будівництва православних церков у поміщицьких садибах», він реконструював тут 17 кам'яних храмів і звів вісім кам'яних та п'ять дерев'яних. У Кам'янці-Подільському В. Жайворонков провів реставрацію церков при архиєрейському будинку та духовному училищі. Використовував цей зодчий переважно форми російсько-візантійського та неоросійського стильових напрямків, неоренесансу¹².

Наприкінці 60-х років XIX ст. відбулися зміни в організації діяльності єпархіальних архітекторів західних губерній. Зокрема, 7 грудня 1867 р. імператором були затверджені «Правила для устроювання православних церков в дев'яти губерніях Западного края»¹³. У них викладено загальні та місцеві вимоги щодо церковного будівництва, правила ремонту та будівництва храмів, обов'язки посадовців щодо сприяння цій діяльності, норми фінансування та укладання підрядних угод тощо. Для організації та координації такого будівництва, згідно з цим положенням, утворювалися церковно-будівельні «присутствія». Очолював присутствіє губернатор, до складу установи входили віце-губернатор, член духовної консисторії, управитель палати державного майна, чиновник губернського із селянських справ присутствія та представник від будівельного відділення губернського правління (зазвичай губернський архітектор). Присутствіє звідувало спорудженням і ремонтом церковних будівель, затверджувало відповідні проекти й кошториси, підбирало підрядників та контро-

лювало їхню роботу. Підпорядковувалося воно Міністерству внутрішніх справ.

Подільське губернське церковно-будівельне присутствіє було створене 31 січня 1868 р. на спільному засіданні Подільського губернського правління та Подільської духовної консисторії¹⁴.

Таким чином, від початку 1868 р. всі питання церковного будівництва на Поділлі перейшли під контроль згаданого присутствія (діяло до 1893 р.). Його керівництво на своїх засіданнях визначало, де і як будувати та ремонтувати, укладало угоди з виконавцями робіт, розподіляло надходження державних коштів, приймало звіти контролюючих осіб і т. д. Штатні чиновники (писарі, креслярі) вели технічну, облікову та фінансову документацію. А от проектування й нагляд за будівництвом було доручено фахівцям – до праці залучали штатного єпархіального архітектора, а також архітекторів і техніків будівельного відділення губернського правління (за угодою). Вперше за всю історію Поділля спорудження всіх храмів та інших духовних будівель відбувалося з обов'язковим залученням фахівців.

Частину святинь зводили за типовими проектами, які існували в тодішній Російській імперії. Широко використовувалися, наприклад, складені петербурзькими архітекторами А. Михайловим та І. Шарлеманом «Собрание планов, фасадов и профилей для строения каменных церквей» (1824 р.) та проекти К. Тона із двох альбомів зразкових храмів 1838 і 1844 рр.¹⁵ У 1869 р. ще один відомий петербурзький архітектор, професор Ернест Іванович Жибер (1823–1909) розробив спеціально для будівництва в селах Подільської губернії типові проекти безстовпових храмів із дзвіницями і хрестово-купольних церков. Отже, керівництву церковно-будівельного присутствія або губернському архітекторові залишалося тільки обрати проект, замовити його в столиці, отримати відповідну документацію та дати завдання своїм інженерам і технікам зробити прив'язку до місцевості. За типовими проектами в другій половині XIX ст. на Поділлі було споруджено чимало святинь. Так, лише проекти Е. Жибера використані в містечках Китайгород і Солобківці, у селах Теремці, Косиківка, Вихватівка, Нове Село, Кузминці, Верхівка, Кирилівці, Демківці та ін.¹⁶

Проте основне будівництво здійснювалося за проектами єпархіальних архітекторів. Після того як у 1877 р. Д. Освальда перевели з Подільської губернії до Привіслянського краю, на вакантне місце призна-

чили 26-річного молодшого архітектора Подільського будівельного відділення Костянтина Олександровича Введенського (1851–?). На цій посаді він працював до 1880 р. За цей період за його проектами на Поділлі зведено: у Кам'янці-Подільському – замський архиєрейський будинок з церквою; у Брацлаві – будинок для арештантів; у Вінниці – мурований гостинний двір, дерев'яний міст з греблями через Буг, шосе від міста до станції Південно-Західної залізниці, а також дерев'яні мости через Південний Буг, Русаву та Мурафу¹⁷.

У 1883 р. губернським архітектором став Василь Васильович Сазонов (1850–?), який упродовж 1883–1886 рр. обіймав одночасно посаду єпархіального архітектора. Під його наглядом за типовими проектами постали кам'яні храми в с. Садки Ямпільського повіту і в містечку Муровані Курилівці. Дерев'яні святині були споруджені в десяти подільських селах. У губернському центрі за проектом В. Сазонова зведена кам'яна дзвіниця з брамою на міському кладовищі. Тоді ж побудовано приміщення жіночого духовного училища в Тульчині¹⁸.

1886 р. посаду єпархіального архітектора обійняв Іван Петрович Калашников – один із найвідоміших зодчих Поділля, який успішно працював тут три десятиліття – відразу по закінченню Петербурзького будівельного училища (1885 р.) і аж до останніх днів життя (1915 р.). Під його управлінням було розширено споруду жіночого єпархіального училища в Кам'янці-Подільському, завершено будівництво жіночого духовного училища в Тульчині та мурованої церкви в Черепашинцях біля Вінниці. І. Калашников також розробив і реалізував проект дерев'яних храмів у с. Боришківці Кам'янецького повіту та с. Павлівці Вінницького повіту. У Кам'янці-Подільському він спроектував такі важливі будівлі, як Олександро-Невський собор, Подільська духовна консисторія, духовне училище, а також Державний банк, Об'єднаний банк, Подільська казенна палата, технічне училище тощо¹⁹.

Після смерті І. Калашникова (1915 р.) єпархіальних архітекторів на Поділлі більше не призначали. Спочатку цьому заважав особливий стан Подільської губернії, що перебувала у прифронтовій зоні, а згодом почалися революційні події 1917–1921 рр.

Таким чином, у 1835–1915 рр. церковне будівництво на Поділлі провадилось із залученням єпархіальних архітекторів – висококваліфікованих фахівців, які ефективно працювали на цих посадах. Лише у дру-

гій половині XIX ст. вони звели або реконструювали понад 520 храмів. Таких масштабів церковного будівництва досі на цих теренах не спостерігалось.

- ¹ Єсюнін С. М. Церковне будівництво у містах Подільської губернії у другій половині XIX ст. // Історія релігій в Україні: Наук. щорічник. 2009. – Львів, 2009. – Кн. 2. – С. 305-306.
- ² Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – СПб., 1836. – Т. 11. – № 8608 б. – С. 4.
- ³ Там же. – С. 5.
- ⁴ Полное собрание законов Российской империи. – 1844. – Т. 19. – № 17698. – С. 173-174.
- ⁵ Задорожнюк А. Б. Подільські архітектори XIX ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 4. – С. 264-270.
- ⁶ Державний архів Хмельницької області. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 2619. – Арк. 3, 9.
- ⁷ Осетрова Г. Церква Св. Георгія в Кам'янці-Подільському // Збірник наукових праць за підсумками Міжнародної науково-практичної конференції «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: Історія і сучасність». – Кам'янець-Подільський, 2004. – Вип. 5. – С. 188.
- ⁸ Державний архів Хмельницької області. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 2908. – Арк. 136-41 зв.
- ⁹ Там само. – Спр. 2761. – Арк. 1.
- ¹⁰ Там само. – Спр. 2908. – Арк. 2-32.
- ¹¹ Барановський Г. В. Юбилейный сборник сведений о деятельности бывших воспитанников института гражданских инженеров (Строительного Училища) 1842–1892 гг. / Г. В. Барановський. – СПб., 1893. – С. 255-256.
- ¹² Там же. – С. 114.
- ¹³ Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1867. – Т. 42. – № 45252.
- ¹⁴ Державний архів Хмельницької області. – Ф. 34. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 114-140; Спр. 23. – Арк. 2-2 зв.
- ¹⁵ Собрание планов, фасадов и профилей для строения каменных церквей / сост. И. И. Шарлемань, А. А. Михайлов, А. Г. Ухтомский. – СПб., 1824; Церкви, сочиненные архитектором Его Императорского Величества профессором архитектуры Императорской Академии Художеств и Членом разных Иностранных Академий Константином Тоном. – СПб., 1838; Проекты церквей, сочиненные архитектором Его Императорского Величества

Профессором Архитектуры Императорской академии Художеств и Членом разных иностранных академий Константином Тоном. Дополнение 1-е с 12 чертежами. – СПб, 1844.

- ¹⁶ Тимофієнко В. Г. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть: Біографічний довідник. – К.: НДІТІАМ, 1999. – С. 221.
- ¹⁷ Барановський Г. В. Юбилейный сборник сведений о деятельности бывших воспитанников института гражданских инженеров... – С. 54.
- ¹⁸ Там же. – С. 298-299.
- ¹⁹ Некролог // Зодчий. – 1916. – № 4. – С. 34.